

BICZÓ GÁBOR¹

A VIDÉK HATÁRVIDÉKÉN:

LÉPTÉKVÁLTÁS ÉS MÉRTÉKVÁLTÁS A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN

Kovács Éva – Vidra Zsuzsa – Virág Tünde (szerk.) (2013)
Kint és bent. Lokalitas és etnicitás a peremvidéken.
Budapest: L'Harmattan.

Az olvasás természetrajzához tartozó általános tapasztalat – amint ezt Schopenhauer részletezi – az a gyötrő kettősség, a befogadás feszültséggel terhelt folyamatát kísérő kétirányú reflexió, ami aszerző(k) a szövegben tudomásunkra hozott gondolatainak a megértésére irányuló erőfeszítésünk, valamint az olvasás eredményeként alkotott benyomásaink érvényesítése iránti igényünk között áll fenn (Schopenhauer 1920, a IV. „Az olvasásról és a könyvekről” c. fejezet). Másként fogalmazva, a szöveg iránti tiszteletünk, a szerzői szándék rekapitulációjára és megértésére vonatkozó határozott (objektív) terveink ellenére előbb-utóbb számot kell vetnünk az olvasáseseményhez kapcsolódó szubjektív álláspontunkkal is. Nem mintha arról lenne szó, hogy az egyik kizárja a másikat. Csupán arra utalunk, hogy a könyv az olvasót akaratától függetlenül akkor is birtokba veszi, ha erről tud, és ezzel szemben kész a szöveg a szerző(k)nek tulajdonított jelentésszféra dimenzióit, akár személyes benyomásai ellenében világra segíteni. A nyomasztó dilemma nem csak a szépirodalmi művek, de a tudományos szövegek befogadásához is – noha az előbbi esetében a vállalt fikcionalitás, míg az utóbbinál a megcélzott realitás között manapság elmosódó határok óvatosságra ösztönöznek – elháríthatatlanul hozzátartozik.

A Kovács Éva, Vidra Zsuzsa és Virág Tünde szerkesztésében és részben társszerzőségével jegyzett, *Kint és bent. Lokalitas és etnicitás a peremvidéken* címmel napvilágot látott társadalomtudomá-

¹ Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet

nyi szakkönyv rövid ismertetését megelőlegező, talán szokatlan felütést indokolja, hogy az olvasó – legalábbis jelen sorok szerzője – a szöveg feldolgozását követően elsőként bevallotta ellentmondásos szubjektív benyomásait kénytelen megosztani. Mindezt azért, hogy a későbbiekben, és a szak tudományos eredmények rövid áttekintésének függvényében az egészet zárójelbe tegye. De mielőtt a részletekre kitérhetnénk, tisztázásra szorul, hogy miről is szól maga a könyv.

A *Kint és bent* diszciplináris besorolása szerint szociálintropológiai mű. Az elsősorban terepmunkára alapozott, és műfaját tekintve közösségtanulmányként aposztrofált kötet tárgya az ország négy határvidékén található egy-egy település recens szociokulturális folyamatainak, strukturális viszonyainak a feltárása, a hasonlóságok és eltérések okainak rögzítése. A dél-baranyai Old, a szlovák határvidéki Mocsa, a keleti peremvidék aprófaluja, Bedő és az ukrán határ mentén fekvő Tiszakerecseny falusi települések közötti mértékadó hasonlóság földrajzi kitettségük. A kutatópontok kiválasztásának indoklásaként a szerzők mindössze a lokális közösségek határvidéki helyzetére hivatkoznak. Hipotézisük szerint az ezredfordulót követően a perifériális (határ)vidéki közösségek gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyaikban párhuzamosan megfigyelhető deprivációs folyamataik ellenére, a lokális életvilág szintjén és lehetőségeikhez alkalmazkodva dolgozzák ki túlélési stratégiáikat. A tervezés időszakában a kutatás alapbeállítódását a *survey* típusú és a választott települések összehasonlítását szolgáló szempontok jellemezték, – a gazdasági kapcsolatok, a határmentiség következményeihez való viszonyulás és az etnicitás (roma kisebbség és magyar többség) együttélési jellemvonásai – amelyek aztán az öt esztendőre elnyúló munka során fokozatosan finomodtak.²

A kötet deduktív logikai szerkezetű, öt rövidebb-hosszabb kifejtő részre és egy összefoglaló funkciójú zárófejezetre tagolódik. Nyitányként Kovács Éva elméleti bevezetője az olvasó számára világossá teszi, hogy a szerzők a kortárs társadalomtudományi diskurzushoz kapcsolódva két kulcsfogalom, a posztkritikai szemléletű antropológiai – gyakran eleve alkalmazott szemléletű – közösségkutatásban fontos „hely” és „szomszédság” terminusértékének kitüntetett szerepet tulajdonítanak. A kutatott települések lokális közösségeit egyfelől a „hely”-ek fizikai státusza, perifériális határvidéki helyzete, másrészt az „ott”, az adott térben élő szereplők – egyének, csoportok, részközösségek – dinamikus együttélési viszonyait – kizárás, elfogadás, kooperáció, szolidaritás stb. – kifejező „szomszédság” konkrét, tehát a falvak társadalmi minőségét kifejező tényezői határozzák meg. „*A szomszédságok kívülről és belülről egyaránt meglehetősen sebezhetőek, és különböző függőségekben egyensúlyoznak.*” (12) A lokális közösség együttélése tulajdonképpen a szociokulturális térben létrehozott dinamikus egyensúlyi rendszer.

A könyvnek az általános elméleti pozicionálást követő második része a kutatás módszertanának technikai leírását és az adatfeldolgozás részleteire vonatkozó ismereteket tartalmazza. Ebből

² A kötet 2008–2011. között az OTKA „Kint és bent – háromszor” Kovács Éva vezetésével zajlott kutatás eredményeire épül.

kiderül, hogy a kötetben tárgyalt ismeretek elsődleges forrását a terepkutatás képezte. Az elsősorban interjútechnikára épülő komplex háztartásfelmérések célja az volt, hogy a kutatók a lokális életvilág legelemibb szintjén ismerjék meg a közösség viszonyait. A strukturált interjúk szertágazóan komplex szempontrendszerét tovább árnyalta két kognitív-vizuális módszer, a mentális térkép és a családfa. A primer terepmunka-tapasztalatok mellett a kötet ismeretanyaga természetesen a szekunder források – dokumentumok, statisztikai anyagok – széles körű feldolgozását is tartalmazza.

A harmadik részben az olvasó a kutatás konkrét színterére vonatkozóan, a vizsgálat tárgyát képező határvidéki lokalitások közösség-dimenzióját leíró általános társadalomtudományi szempontokat négy fejezetben ismerheti meg. A demográfiai szerkezet, a formális és informális megélhetési technikák, az etnicitás lokális viszonyai és a gazdálkodási stratégiák témája a kutatópontok vonatkozó adottságainak az összehasonlíthatóság lehetőségével kecsegtető elemzését kínálják. Ugyanakkor a könyvnek talán ez az első szakasza, ahol az olvasó végérvényesen ráébred arra, hogy a *Kint és bent* nem minden vonatkozásában koherens szöveg, hanem egy többszerzős és rendkívül tudatos szerkezetű, nagy ívű kutatási beszámoló. Félreértés ne essék, az a tény, hogy a szerzők a kötetre nézvést első pillantásra talán diszciplináris inkoherenciával fenyegető módon, de vállaltan saját hangjukon szólalnak meg a részfejezetekben, egyáltalán nem megy a tudomány-tartalom rovására. A műfajából következően szigorúan deskriptív demográfiai tényfeltárás (Virág Tünde) kivételével a részfejezetek, ahogy a kötet egészének erénye terep-közeli émikus látásmódja, amit a konkrét, jól megválogatott és bőségesen alkalmazott interjúrészletek felerősítenek.

A *Modellek és magyarázatok* címet viselő harmadik részben találkozhat az olvasó részletesen először korunk kétségtelenül legjelentősebb ösztársadalmi kihívásaként értékelhető kérdésével, az etnicitás dimenzióinak a lokális közösség együttélési viszonyaiban játszott szerepét vizsgáló problémafelvetéssel. Bár az etnicitás tágabb összefüggésben minden etnikai együttélési helyzetre kiterjed, a szerzők a választott helyszínek adottságaiból következően elsősorban a magyar többség és a roma kisebbség kapcsolatviszonyainak modellszintű értelmezésére tesznek kísérletet. Ennek alapját az etnicitás különböző dimenzióit megjeleníteni képes három modell szinkretikus ötvözésével alapozzák meg. Így kerülhet egymás mellé Richard Jenkins alapvetően kultúraközpontú etnicitás elmélete, Frederick Barth az etnikai identitás létrejöttét értelmező klasszikus magyarázóelmélete – mely szerint az identitás a csoportközi interakciók és tranzakciók terméke –, valamint Michael Banton a rasszista kizárási eljárásokat tematizáló modellje. Természetesen jelen kötet esetében sem az a kérdés, hogy a téma mértékadó elméleti meritumát képező elképzelésekből miért nem került több vagy kevesebb feldolgozásra. Például, az etnicitás-fejezetben kidolgozott modellnek miért nem képezik részét a „Másik” (*Other*) paradigmikus értelemtartalmának elemzésével a kortárs antropológiában meghatározó szerepet vállaló Johannes Fabian gondolatai, ha már egyszer a szerzők a „másik” fogalmának terminus-értéket tulajdonítanak (szociális másik, kulturális másik, morális „másik” termelése, cselek-

vő „másik”)? Az olvasó szemszögéből ennél sokkal fontosabb kérdés, hogy az elméleti alapvetésben hivatkozott modellek miként alkotnak koherens elképzelést az alkalmazás szintjén? Magyarán, az értelmezés során lényeges, hogy a szerzők által kidolgozott etnicitás-modell miként hasznosul a kutatási helyszínek lokális együttélési közösségeinek viszonyaiban eligazító és magyarázó műveleti eszközként. Azt kell mondanunk, hogy a *Kint és bent* projekt munkatársai, talán éppen azért, mert – amint arra a kötet bevezetőjében maguk is utalnak - sok időt szenteltek a közös alapelvek kimunkálásának, az elméleti apparátust kifinomult elemzési eszközzé fejlesztették.

Az olvasó a kötet negyedik részében találkozik a kutatatott települések lokális közösségeinek esettanulmányoszerű leírásával. A korábban felvázolt egységes elméleti és módszertani keretek ellenére a szinterek sajátosságai és az esettanulmányok szerzőinek egyéni perspektívája négy karakterében, valamint stílusában eltérő település-elemzést eredményezett. A tulajdonképpeni „terepek”, a helyek és közösségek átfogó bemutatása a *Kint és bent* projekt alapját képező kutatás empirikus eredményeinek ismertetésére és értelmezésére szolgáló elsődleges szöveghely, a könyv terjedelmének majd’ felét képező átfogó ismeretanyag. Természetesen jelen rövidke beszámoló, a kötet olvasására ösztönző összegzés feladata nem lehet a helyszínekre vonatkozó részletek tárgyalása. Még akkor sem, ha jelen sorok szerzőjének be kell vallania, hogy a fentiekben említett, az olvasástapasztalathoz tartozó személyes és bevallottan ellentmondásos (szubjektív) benyomásainak elsőrendű forráshelye éppen a könyvnek a lokális szintereket aprólékosan ismertetető negyedik része.

Másként fogalmazva az Old, Bedő, Mucsá és Tiszakerecseny szociokulturális, gazdasági, lokális közösségi viszonyait ismertető értelmező leírások az olvasóra első benyomásként, „madártávlatból”, igen deprimálóan hatnak. A helyzet röviden és egész egyszerűen tragikus. Mondhatni, a kötet a „vidék bukásának” félévszázados történetét mondja fel tudományos köntösbe csomagolva. Látélet és egyben görbe tükör minden a hanyatlásért felelős szereplő számára, tehát a „vidék” leépülésében közreműködő társadalmi elit – beleértve a politikai, gazdasági és társadalmi döntéshozókat és véleményformálókat – totális kudarcának bejelentése. Kiderül, hogy a magyar határvidék és társadalma anakronisztikus struktúrák mentén szerveződik, feudális normák jellemzik, a szegénység uralja és – jóindulatúan fogalmazva – „mikszáthi” karakterek mérgezik levegőjét. Például itt van az egyik falu első számú politikai vezetője, aki a kutatócsoport bemutatkozó látogatásakor világképét leplezetlenül tárta vendégei elé. *„Életünkben először láttuk egymást. A polgármester az első két percben súlyos káromkodások közepette azt ecsetelte, hogy minden bajt 'Antallnak és a zsidóknak' köszönhetünk, mert széthordták az agrárvagyont, a másodikban, hogy 'a legjobb cigány a néma cigány', majd pajkosan ránk nézett – egy 27, két 37 és egy 43 éves nőre – és így szólt: 'ugye, lányok?'”* (78.) Aztán említhetjük a nacionalista performance-t celebráló pap kevéssé cizellált álláspontját: *„Mer' azér' bocsánat, hát ahhoz most, hogy a melegeket összeadják, és akkor ráadásul most csak, hogy bocsánat, ide jön be két buzi, és azt mondja nekem, hogy adjam össze, akkor belelövök kettőt (...) Vagy például, mikor*

azt mondják, hogy ne lopj. Ezek olyan ősi törvények, amit a zsidóknak írtak le. És én igen szívesen elmondanám nekik, hogy bocsánat, tületek kaptuk, akkor most mi a gond? Ha má' itt tartanánk? Miért? A zsidók lopnak? Mint az állat!" (106.)

A kötet elemzéseiből világosan kiderül, hogy a bipoláris strukturális szembenállás csoportjainak együttélését, az etnikai többség és kisebbség, a szegények és jobb módúak, az őslakosok és betelepülők, a helyi politikai-gazdasági „elit” és az „átlag falusi” oppozicionális viszonyait az asszimilációs várakozások, a familiaritás, az elvtelen lojalitásigény és a represszió legkülönbözőbb formái uralják. Első pillantásra, pontosabban olvasásra tényleg nyomasztó kép. Szerencsére azonban, és talán ez a kötet legfontosabb erénye, a depravációs olvasat érvényességét ugyan nem zárójelező módon, de a mai magyar vidéki társadalomban lejátszódó folyamatokat émikus perspektívából értelmezve megragadhatóak azok a finom-mechanizmusok, amelyek alapján a szerzők árnyalják a szövegükben maguk által megrajzolt komor képet. Másként fogalmazva, az olvasót magával ragadó szubjektív összbenyomás felülvizsgálatához szükséges szempontokat a *Kint és bent*-kutatás eredményeként a szerzők tézisszerűen megfogalmazható következtetések formájában teszik világossá. Terjedelmi korlátok miatt itt három összefüggés rögzítésére szorítkozunk:

1. Eredetileg a határvidéki periféria földrajzi értelemben eltérő „helyeire” tervezett kutatás, a terepmunkák során gyűjtött ismeretek összehasonlíthatóságát szem előtt tartó módszertani elvek, a tipizálás és kategorizáció előzetesen kidolgozott aspektusai a vidék recens viszonyaival kapcsolatos közkeletű várakozásra, a homogenizáció és sematizáció folyamatainak azonosítására épültek. Old, Bedő, Mucsa és Tizsakerecseny, bár fizikailag más „helyek”, makroperspektívából – étikus szociológiai megközelítésből – viszonyaik meglehetősen hasonlóak: etnikai együttélési arányok elmozdulása a roma kisebbség javára, elszegényedés, munkanélküliség, elvándorlás, gyenge infrastruktúra, feudális helyi „elit” stb. A Kovács Éva vezetésével végzett kutatómunka eredményei azonban a globális hatásviszonyoknak kitett lokális szintér terepközeli szemléletű vizsgálata alapján az elemzett közösségeket gyökeresen különböző komplex világokként engedi látni. Másként fogalmazva, a lokalitásokat alkotó szereplők által megélt mindennapokban szerveződő közösségi élet struktúráinak minősége, a globális hatásviszonyok adaptációjának eredményeként keletkező szociokulturális viszonyok lényegében összehasonlíthatatlanok. Old, Bedő, Mucsa és Tizsakerecseny autonóm mikrovilágok, amelyek mindegyike számos tanulsággal szolgál arra, hogy a globális hatásviszonyok leképződése az életvilág mindennapiságának szintjén miért nem vezet az előzetes várakozásoknak megfelelően a szociokulturális tér szükségszerű homogenizációjához, a lokális világok közötti különbségek eltűnéséhez. A *Kint és bent* kötetből az olvasó számára levonható következtetés – összhangban egyébként George Marcus és Michael Fischer kritikai antropológiai tézisével –, hogy a lokális világok közötti látszólag elkerülhetetlen kiegyenlítődés mögött, a „terep” bizonyítékai szerint, valójában a szociokulturális tér

„fragmentálódása” játszódik le. A jelenség megragadásához pedig nincs szükség egyébre, mint az igen sok munkát és energiát követelő elkötelezett terepkutatásra.

2. A kutatás fontos felismerése volt, hogy a határvidéki lokalitások partikuláris karakterének újjászerveződése a rendszerváltást követően átalakuló viszonyok között elsősorban a helyi adottságokhoz alkalmazkodó megélhetési (gazdálkodási) technikák függvénye. Az erőforrás-hiányos falvak társadalma a formális és informális felhalmozás gyakorlataiban, olykor az illegalitás vagy a szürkegazdaság mezsgyéin a túlélés lehetőségeit kiaknázva járulnak hozzá lokalitásuk sajátos szociokulturális karakteréhez.

3. Ugyancsak kiemelkedő jelentőségű következtetés, hogy a gazdálkodási és megélhetési stratégiák gyakorlata szoros kapcsolatban áll a lokális közösség többségi és kisebbségi részközösségeinek, elsősorban etnikus alapviszonyaival. Megfordítva, a lokalitás etnikai viszonyait az erőforrásokhoz, a javakhoz, a munkához és a szimbolikus terekhez való hozzáférés alakítja. A tétel bizonyítását a kutató településeken felvett empirikus anyag elemzésében a szerzők kötetükben világosan kidolgozták. (A témát tárgyaló remek esettanulmány Tiszakerecseny egyik utcájának mikroviszonyait ismertető fejezet.)

Összefoglalva, kijelenthető, hogy a *Kint és bent* a recens hazai közösségkutatás fontos fejezete. Nem csupán azért, mert a végig jó stílusban megírt és szakszerű logikával felépített kötet a kortárs magyar határvidék viszonyaiban kevésbé jártas olvasót szembesülésre kényszeríti. Inkább arról van szó, hogy minuciózus módon megfogalmazott eredményei a vidék általános leépülésével a közvéleményben és a makrofolyamatok tükrében meggyökeresedett képzetét a lokalitások mindennapjainak keretei között tetten érhető szociokulturális folyamatok tisztázásával árnyalja.

Az olvasóban a kötet tanulságait összegezve a fentiek alapján talán két fontosabb megválaszolatlan kérdés marad. Vajon miért pont a kiválasztott négy településre esett a szerzők választása? Mi az oka, hogy mondjuk Bedő helyett nem Nagykerekire, Bojtra vagy Vekerdre került sor, Tiszakerecseny helyett pedig Barabás, Lónya vagy Beregdaróc kutatását végezték el? A kérdés jelentőségét az eredmények tükrében éppen az adja, hogy a tanulmányozott lokalitásokhoz képest a potenciálisan adott és alternatívaként felvetett színterek éppen a helyi szociokulturális alapviszonyok készletének változékonysága miatt eltérő látteleletet kínáltak volna. A kutatópontok kiválasztására vonatkozó indoklás elmaradása ugyanakkor talán érv lehet egy a határvidékeken megismételt kutatás mellett, ami fontos hozzájárulást képezne a lokális társadalmi és kulturális folyamatok teljesebb regiszterének összeállításához. Erre pedig a vidék felzárkózásával és a roma kisebbség integrációjával foglalkozó szakpolitikusoknak, döntéshozóknak és egyéb érintett szervezeteknek elemi szüksége volna. A hanyatló vidéket egyetlen problémaként látó és láttató, a generáltézisek színvonalán tevékeny, ám

cseppet sem hatékony „illetékesek” árnyalt látásmódjának „kifejlődéséhez” az ilyen és hasonló kutatások sokaságára volna szükség.

Végül essék szó röviden a kötet szövegében alkalmazott ismétlések funkcionális jelentőségével kapcsolatos magyarázat hiányáról. Ugyanis feltűnő, hogy az átfogó elméleti fejezetekben ismertett ténykijelentések vagy interjúrészletek a településeket leíró esetelemzésekben gyakran újra felbukkannak. Az ismétlés természetesen indokolható azzal, hogy a tekintélyes ismeretanyagot tartalmazó mű az érvelésben mobilizált minden részletének észben tartása az olvasótól nem elvárható. Másként fogalmazva, az ismétlések tudatosan alkalmazott szerzői és szerkesztői eljárás eredményei, a következtetések és a hangsúlyok kiemelésére szolgáló didaktikai funkciójuk van. Olvasóként és Kierkegaard vonatkozó nézetére hagyatkozva hajlamosak vagyunk elfogadni ezt a magyarázatot, amennyiben az ismétlés az eredeti újrafelfedezésének aktusában mindig a megismerés elmélyítését szolgáló eszköz.

HIVATKOZÁS

Schopenhauer, Arthur (1920) *Az olvasásról és a könyvekről és egyéb válogatott fejezetek a „Parerga und Paralipomena”-ból.* Budapest: Világirodalom.

Hozzáférhető: http://mtdaportal.extra.hu/books_kulf/schopenhauer_arthur_az_olvasasrol_es_a_konyvekrol.pdf
[letöltve: 2014-08-28]